

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР*Конырбаева Г.С.* *ҚР Орталық мемлекеттік мұражайы, Қазақстан, Алматы*
e-mail: Gulnur_konyrbaev@mail.ru

Мақала тәуелсіздік жылдарында қазақ тіліне енген жаңа сөздерді талдауға арналған. Кірме сөздерді қазақ тілінің фонологиялық заңдылықтарына икемдеп жазу және оның принциптерін жан-жақты қарастыру қазіргі кезде маңызды болып отыр. Қазақ тіліндегі кірме сөздерді бір сарынды тұрғыдан сипаттап, теориялық негіздеп, тәжірибе негізінде оқыту тиімділігін арттыру болып табылады. Бұл жұмыста сонымен қатар қазақ тілінің сөздік құрамындағы басқа тілдерден аударылған және енген, бірақ сонымен бірге латын тілінен шыққан ортақ түбір сөздердің құрамына талдау жасалынады. Сонымен қатар ғылыми мақалада сөздердің бір тілден екінші тілге қабылдану процесі, оның себептері мен шарттары, басқа тілден сөздердің алыну заңдылығы мен принциптері, сөзжасамның ұлттық көзқарастары мен тәжірибесі толыққанды қарастырылған.

Кілт сөздер: *Латындандыру, көптілділік, кірме сөздер, терминдер, терминология, лексика, фонетикалық транскрипция, сөздік қор, қазақ тілін оқыту әдістемесі.*

Кіріспе

Бүгінгі таңда әлемнің қарқынды дамуы, шет елдермен белсенді мәдени және қоғамдық-саяси байланыстар, елеулі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамының үнемі өзгеріп отыруына әкеліп соғады. Кірме сөздерді қазақ тілінің фонологиялық заңдылықтарына икемдеп жазу және оның принциптерін жан-жақты қарастыру қазіргі кезде маңызды болып отыр. Кірме әріптермен жазылатын сөздердің фонетика-фонологиялық негіздерін талдап, қазіргі кезде кейбір кірме сөздерді игеріп, қазақ тіліне икемдеп «сындырып» айту мен жазу оңайға түспейді. Осыған орай соңғы кезде латынға көшумен байланысты кірме сөздерді таңбалауда бірнеше көзқарас бар.

Қазақтың білім беру жүйесін жаңарту жағдайында қазақ тілін оқытудың заманауи әдістемелері оқу процесінде қалыптасқан дәстүрлерге, сонымен қатар ХХ ғасырдың соңғы онжылдықтарындағы лингвистикалық, этнолингвистикалық, психолінгвистикалық, лингвоометриялық зерттеулерге бағытталған. Қазақ тілін оқыту әдістемесін жаңарту тәжірибеге жаңа стандарттарды енгізу, тілдік білім беру мазмұнын, көпмәдениетті тілдік кеңістікті, оқытудың жаңа аспектілері мен технологияларын нақтылау және жетілдіру, сапаны бағалау сияқты өзгерістерге байланысты.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің қазіргі даму кезеңі қазақ тілін оқытудың оқушыға бағытталған және коммуникативтік әдістерімен сипатталады. Жеке тұлғаға бағытталған тәсіл оқушыны оқу процесінің субъектісі ретінде тануды, жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктері бар жеке тұлғаны дамытуды қамтиды. Коммуникативті-белсенді тәсіл оқу процесінің сөйлеуге бағдарлануын білдіреді, оны табиғи қарым-қатынас жағдайларына барынша жақындатады.

Тілдік жүйені білу және сөйлеу мінез-құлық нормаларын меңгеру ХХ ғасырдың 60-70 жылдарында теориялық тұрғыдан дамыған қазақ тілін оқытудың мәтінге бағытталған сипаты негізінде мүмкін болады. Тілді мәтін арқылы оқыту дегеніміз – мәтінді қазақ тілін ана тілі ретінде оқытудың маңызды бірлігі ретінде тану. Мәтін негізінде тілдік, лингвистикалық, коммуникативтік, мәдени құзыреттіліктер қалыптасады.

Бүгінгі таңда тілдер мен мәдениеттер арасындағы байланыс қазақ тілі курсының әртүрлі бөлімдерін оқу барысында қазақ тілі бойынша заманауи оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарда көрініс табууда. Қазіргі таңда қазақ тілін оқытудың теориясы мен

тәжірибесіне құзыреттілік әдісі енгізілді. Осыған байланысты лингвистикалық, лингвистикалық, сөйлеу, коммуникативті және лингвистикалық құзыреттер ажыратылады. Құзыреттілік пен оның түрлерін енгізу тіл үйренудің мақсаттары мен деңгейлерін анықтаудың әлемдік теориясы мен тәжірибесіне сәйкес келеді. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру – қазақ тілін оқытудың түпкі мақсаты.

Кірме сөздер мәселесі өткен ғасырдың 90-жылдарынан – Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері өзектілігін жойған жоқ. Өйткені ол кезде еліміздің әлеуметтік-экономикалық құрылымының өзгеруі нәтижесінде тілімізде көптеген жаңа сөздер пайда болды. Тілдің сөздік қорын әр түрлі жолмен байытуға болады. Осылайша, көптеген қабылданған сөздердің пайда болуы қазір өте кең таралған. Сонымен қатар ана тілі негізінде жаңа лексикалық бірліктердің қалыптасуына байланысты сөздік қор толығады. Сөзжасамның әртүрлі тәсілдерін қолдана отырып, бұрыннан белгілі сөздерден жаңа сөздер жасалады, олар неологизмдер деп аталады.

Кірме сөздерді оқыту әдістері бойынша педагогикалық тұрғыдан онлайн және оффлайн түрде қолдануға болатын интербелсенді әдістерді қолдану тізбегі жайлы ақпарат қамтылады. Басқа тілдерден енген сөздерді, олардың ені үдерісін әлеуметтік, когнитивтік сонымен қатар лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу бойынша білім алушылар әлеуметтік ғаламтар желілерін және сан алуан мессенджер мен сервис түрлерін қазақ тілінде қолданып, күнделікті өмірде «паразит» сөздерді қолданбауға тырысып, қазақ тілінде жарық көретін газет-журналдарға оқуға қызығушылық оянып, ондағы жарық көрген әрбір мәтіндегі кірме сөздерге мән берілетін болды.

Зерттеу жұмысының өзектілігі жастардың сөйлеу дағдысында қабылданатын сөздердің көп қолданылуымен тілдің өзгеру үрдісінің жүруімен байланысты.

Материалдар мен тәсілдер

Неологизмнің тілдік жүйемен қатынасымен анықталатын жаңалық дәрежесі бойынша жаңа формациялар абсолютті және салыстырмалы болып бөлінеді. Абсолюттік неологизмдерге әдетте салыстырмалы неологизмдерге қатысты белгілерін анықтай отырып, толық анықтама берілмейді. Негізінде абсолютті неологизмдерге бұрын тілде болмаған сөздер мен фразеологиялық бірліктер жатады, мысалы, жасұша, ағза, ұнпарақ, тікұшақ, жады, қылтима, сілтеме, қырғиғабақ, делдал, батпырауық, ыс т.б. [1].

Қазақ тілін оқыту әдістемесі – қазақ тілін оқытудың мазмұны, принциптері, әдістері мен әдістері, оқушылардың орыс тілінен білім, білік, дағдыны меңгеру жолдары мен шарттары туралы ғылым. Сонымен, әдістеме «Қазақ тілі» пәнінің мақсатын, мазмұнын, көлемін және құрылымын анықтайды, қазақ тілін оқытудың ең ұтымды әдістері мен жолдарын зерттейді және сипаттайды, қазақ тілін оқытудың шарттары мен әдістерін зерттейді, белгілі бір дағдыларды меңгереді. және қабілеттер. Сондықтан әдістеме оның мақсаттарын, мазмұнын және оқыту әдістерін анықтауға көмектесетін лингвистика, психология, дидактика және философияға негізделген.

Қазақ тілі сабағында жаңа технологияларды қолданудың пайдасы көп. Біріншіден, оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығы мен белсенділігі артады. Нәтижесінде оқушы жұмыс істейді. Екіншіден, студент жұмыс істейді. Соның нәтижесінде білім сапасы артып, мұғалімге тиімді. Үшіншіден, студентті болашақ маман болуға дайындаймыз. Мамандық ретінде қай саланы таңдаса да жан-жақты дамыған, бейімделген тұлға болып қалыптасуы үшін мектептен бастап оқуы керек. Жоғары оқу орындарындағы несие жүйесі. Сондықтан осы технологияларды пайдалана отырып, болашақ студенттің жоғары оқу орнының қабырғасына ауыртпалық түсірмей, тез үйреніп кетуіне жағдай жасаймыз.

Қазақ тілін көпұлтты ортада оқыту соңғы он жылда білім беру жүйесіндегі өзекті мәселеге айналды. Қазақ тілін оқытудың негізгі принциптері:

- 1) оқытудың міндетті коммуникативтік бағыттылығы принципі;
- 2) білім берудің бірлігі принципі және оны практикалық қолдануды қалыптастыру (тіл мен лингвистикалық құзыреттілік арасындағы байланыс).

- 3) оқушылардың ана тілінің ерекшеліктерін ескеру принципі;
- 4) білім берудің мәдени бағыттылық принципі (мәдениетаралық қарым-қатынасты тәрбиелеу);
- 5) мәдениеттер диалогы принципі;
- 6) саралап оқыту принципі.

Қазақ тілі қазақ білім беру жүйесіндегі оқу пәні ретінде ерекше әлеуметтік мәнге ие; қоғамның тілдік мәдениетін арттырудың және толерантты тілдік тұлғаны қалыптастырудың тұрақтандырушы факторы болып табылады. Ф.Оразбаева мен А.Әлметованың зерттеулерінде лингвомәдениеттану бағытын пайдалана отырып оқытудың тиімді әдістері қарастырылған. «Қазіргі таңда халықаралық байланысы берік елдердің барлығында тілдік қатынас мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Тілдік қатынастың жаһандық маңызы ел мен елдің, ұлт пен ұлттың саяси қатынасының жан-жақты жолының ашылуынан көрінеді.

Қазақ тілін көптілді ортада оқытудың заманауи инновациялық технологиялары қазақ тілінің кәсіби ғылыми-техникалық саладағы даму жолдарын жүйелі түрде негіздейді. Қазақстан Республикасы өзара түсіністік пен толеранттылық қарым-қатынаста басымдыққа ие болатын көпұлтты мемлекет. 2010 жылы Қазақстан Республикасы ЕҚЫҰ-ға, 2011 жылы Ислам конференциясына төрағалық етті. Қазақ тілінің тұтастығы – тәуелсіздіктің тұғыры.

Еліміздің тіл саясатын жүргізуге және мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейтуге, атап айтқанда кәсіби салада, ғылыми-техникалық салада тілдік құзыреттілігін арттыруға қатысты осы ережелерді іске асыру мақсатында, сондай-ақ мемлекеттік тілдің рөлін күшейтуге байланысты шетел азаматтарының ұлттың салт-дәстүрі мен тарихына және мәдениетіне дұрыс көзқарасын қалыптастыруда тіл мәселесі, сондай-ақ Қазақстанның әлемдегі рөлінің артуына байланысты бәсекеге қабілетті отыз елдің қатарына кіру, ұсынылып отырған әдістеме қазақ тілін кәсіби, ғылыми-техникалық салаларда оқытудың инновациялық әдістерін, сондай-ақ лингвистикалық және инновациялық әдістемелік мәселелерге көзқарас пен оларды шешу жолдарын, оның ішінде білім беру технологиясына қатысты мәселелерді дамытуға бағытталған.

Тіл қарым-қатынас құралы болғандықтан, дүние жүзі халықтарының мәдениеттері арасында тікелей немесе жанама байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Тілдік бірліктер, лингвистикалық жалғау сөздері мәдениетаралық қатынас нәтижесінде қалыптасады. Дүние жүзі елдері арасындағы экономикалық, дипломатиялық, мәдени және өнер салаларында халықаралық қатынастардың орнауы тілге әсер етеді. Демек, шетел сөздерінің тілде қабылдануына халықаралық қатынастар тікелей әсер етеді. Әр елдің экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени қарым-қатынастары оның тілі арқылы қарастырылады. «Сөздік қорыңызды кеңейтудің ең тиімді жолы – сөздерді алу. Халық оларды пайдаланудан қорықпауы керек», – дейді ғалым А.Байтұрсынұлы (Байтұрсынұлы, 1992: 18) [2].

Қазақ тілін оқытудың лингвистикалық негізі, дәлірек айтсақ, қазақ тілінің туынды сөздерін оқыту әдістемесі. Қазақ тілінің туынды сөздерін интерактивті технологиялар арқылы оқыту әдістемесі тіл біліміне қатысты.

Тіл білімі – тіл туралы ғылым, ал модульдік интерактивті технологиялар арқылы туынды сөздерді оқыту әдістемесі қазақ тілін оқытуда оларды қолдану заңдылықтары мен тиімді жолдарын қарастырады. Туынды сөздерді оқытудың мұндай әдістерімен оқытылатын тілдің қатысымдық ерекшеліктері бірінші орынға шығады.

Филологиялық мамандықтарда туынды сөздер тіл білімінің бөлімдерінде қарастырылады, олар грамматиканың дамуына ықпал етеді, ал интерактивті технологиялар сөзжасамның тілдік заңдылықтарын, тәртібін және әдістерін зерттеуге ықпал етеді. БАЙТҰРСЫНОВ (1992) – қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін салушы [3].

Негізгі бөлім

Заманауи білім беруді жаңғырту оның мазмұнын байыпты жаңарту қажеттілігін, мұғалімнің педагогикалық шеберлігін арттырудың әлеуметтік қажеттілігін, университеттік

білім берудің коммуникативтік бағытының рөлін арттыруды, білім берудегі коммуникативтік құзыреттілікпен қатар студенттерді дамытудың өзектілігін айқындайды.. Қазіргі жағдайда қазақ тілін оқытудың негізгі коммуникативтік мақсаттарының бірі – оқушылардың оқытылатын тілде фонетикалық, грамматикалық, лексикалық және стильдік дұрыс сөйлеу дағдыларын меңгеруі. Жоғары оқу орнының қазақ тілі мұғалімінің алдында күрделі міндет тұр – студенттерге тілдің практикалық білімін өте қысқа мерзімде үйрету, яғни, өз мамандығы бойынша қазақ тіліндегі төл әдебиетті оқи білу, кәсіби қызметте тілді қолдануға қызығушылықтарын ояту. Тілді практикалық меңгеру міндеті сөйлеу дағдысын үйретудің әдіс-тәсілдерін де жетілдіру жолдарын іздестірумен қатар, тілдік материалды ұйымдастыруға үлкен көңіл бөлуді талап етеді.

Білім алушылардың кәсіби сөйлеуін дамыту қазақ тілін оқыту әдістемесінің ең күрделі мәселесі болып табылады, өйткені сөйлеуді дамытудың өзіндік мазмұны, оқыту құралдары, оқушының тілдік даму деңгейін бағалау критерийлері болуы керек. Жоғары оқу орындарында білім алушылардың кәсіби тілдік қарым-қатынас сапасын арттыру кешенді жұмыстар арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан кәсіби лексиканы меңгеру, әсіресе тілдік қарым-қатынаста мамандық бойынша терминдердің мағынасын дұрыс ажыратып, қолдана білу дағдыларын меңгерту кешенді жұмыстар арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Мұндай жұмыс тапсырмалар кешенінде жүргізілсе нәтижелі болады: кәсіптік-жағдаяттық тапсырмалар, іскерлік ойындар, пікірталас, пікірталас, шығармашылық тапсырмалар т.б. Мұндай жұмыстар білім алушылардың әрбір ауызекі сөзге мән беріп, оның мазмұнын жүйелі түрде баяндауына, сөздік қор мен терминдердің байлығын өз мамандығы бойынша пайдалануға көмектеседі. Осылайша, білім алушы сөздік қарым-қатынас кезінде тілдік құралдарды таңдау дағдыларын меңгеріп, жүйелі сөйлеуге үйренеді. Білім алушының жеке тұлға ретіндегі мәдениеті, дүниетанымы, кәсіби деңгейде сауатты сөйлей білуі оның жақсы маман болып қалыптасуының кепілі. Бұл талаптардың барлығын кәсіби сөйлеуді дамыту бойынша кешенді жұмыстар жүргізген жағдайда орындауға болады [15].

Тілге енген шетел сөздері қазіргі қоғамның бейнесін көрсетіп, интеграцияланған қоғамның сұранысы мен талаптарына жауап береді. Тілді барлық сыртқы өзгерістерден үтірсіз оқшаулау дұрыс емес, өйткені тілге жаңа сөздерді енгізу процесі кез келген тілдің лексикалық қорын дамытады, сондықтан ол табиғи динамикалық, яғни прогрессивті. Тілдегі жаңа сөздердің тағдыры олардың қолданысын тоқтататын немесе қызметін жалғастыратын тілдің дамуын білдіреді. Кез келген тілдің лексикалық қабаты сыртқы өзгерістерге жиі ұшырайды. Тіл тәжірибесінде лексикалық жаңалықтар, ең алдымен, күнделікті баспасөз беттерінде, радио, телебағдарламаларда кездесетіні белгілі, өйткені олар өмірмен бірге жүретін қарым-қатынас құралы болғандықтан, олардың өзгеруі тілде жаңалықтардың пайда болуына әкеледі. [4].

Қазақ тілін оқытуда қолданылатын негізгі ақпараттық технологиялар – интерактивті такта, теледидар, электронды оқулықтар. Қазіргі жастардың озық әрі сапалы білім алуының бірден-бір шарты заманауи инновациялық технологияларды енгізу болатыны анық. Бұдан шығатыны, ғылыми-техникалық прогрестен қалып қоюға болмайды; педагогикалық жаңалықтарды дер кезінде меңгеру, оны дамытып, тиімді қолдана білу – әрбір ұстаздың басты міндеті. Біздің ойымызша, білім беру ұйымдарында инновациялық менеджмент жүйесін енгізіп, оны іс жүзінде жүзеге асыруға ықпал ету қажет.

Инновациялық педагогикалық технологиялардың негізгі міндеттері:

- әрбір студенттің оқыту, дамыту және басқа да іс-әрекеттерін ұйымдастыра білу;
- білім алушының білімі мен құзыретіне сәйкес деңгейде білім алатын оқу бағытын таңдау;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын ұйымдастыру және дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілеттерін дамыту.

Инновацияны енгізу процесінде үш тәуелсіз және өзара байланысты күштер анықталған: енгізілетін технологиялардың ерекшеліктері; жаңашылдардың, инновация авторларының әлеуеті; инновацияларды енгізу жолдары [7].

«Лингвистикалық сөздікте» «Кірме сөздердің» анықтамалары бар, мысалы: «шетелдік термин басқа тілден шыққан сөздерге қатысты қолданылады» (Сүлейменова, 1998: 66), «кірме сөздер ағылшын тілінде, француз тілінен алынған сөз *mot d'emprunt*, неміс тілінен *lehnwort*-басқа тілден шыққан сөздер, сөз тіркестері, сөзжасамдық жұрнақтар мен префикстер мен сөз тіркестері» (Сүлейменова, 1998: 66) [10].

Нәтижелер мен талқылаулар

Кірме сөздердің лингвистикалық түсіндірме сөздігі оны «бір тілден екінші тілге өткен шет тілдік элемент (сөз, морфема, синтаксистік құрылым және т.б.)» деп анықтайды. Лексемаларды бір тілден екінші тілге енгізу тілдік қарым - қатынастан туындайтын табиғи, тарихи құбылыс деп айтылады, Тарихи алынған сөздерді тек этимологиялық талдау арқылы анықтауға болады, өйткені бұл сөз қолданылатын тілде байырғы болып табылмайды. Зерттеушілер шетелдік сөздерді атап өтті – олар: «тілдің лексикалық жүйесінің ерекше тармағын құрайтын, өзінің шетелдік бейнесін сақтайтын, сондықтан осы тілді қолданушылар үшін «бөтен»қасиеттерге ие және тілдік сана үшін шетелдік сөздер ретінде қабылданатын сөздер». (Сүлейменова В. Д., 2000: 112) [6].

Қазіргі қазақ тілінде жаңа сөздер мен жаңа ұғымдарды тудыратын факторлар қандай? Ең алдымен, өмірдің өзі ұсынатын жаңалықтарды атаған жөн. Ғылыми технологияның дамыған дәуірінде күнделікті өмірде арнайы ғылыми терминдер ғана емес, жалпылама сөздер де қолданылады. Олардың басым бөлігі халықаралық қордан орыс тілі арқылы келген. Мысалы, инклюзивті (*inclusive*), вебинар (*webinar*), кейс-стади (*case study*), кампус (*campus*), эдвайзер (*advisor*), грант (*grant*), референт (*referent*), дедлайн (*deadline*), онлайн (*online*), офлайн (*offline*), PhD т.б білім беру саласында тілімізде белсенді түрде қолданылады [5].

20-ғасырдың басынан қоғамдағы өзгерістермен бірге тілімізге жат сөздер де жаппай ене бастағаны тарихымыздан белгілі. Қазақ тілінің лексикалық қоры екі арна арқылы толығыды:

1. Қазақ тілінің төл сөздерін өз ішкі мүмкіндіктеріңізге байланысты қолдану;
2. Орыс тілінен енген сөздер арқылы.

Неология ғылымына қатысты орыс ғалымдарының белгілі ғылыми еңбектері бар, оларда тілдің лексикалық қорының жаңа сөздермен кеңеюін атап көрсетеді және негізгі қағидаларын былайша анықтайды:

«а) орысша сөздерді перифразирлеу; б) шетел сөздері; ә) әдеби тілдің жаңа сөздері (ауызша, диалект және кәсіби); в) семантикалық неологизмдер».

Терминология – ақпарат алмасу құралы, мамандықты меңгеру құралы, техникалық прогресті жеделдету құралы ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызды факторы.

21 ғасырдағы қарқынды дамып келе жатқан өмір шындығында әрбір адам арнайы тіл (ғылым саласы) саласында кәсіби маман ретінде жұмыс істей алатындығымен танылады. Осыған байланысты білім беру саласындағы терминдердің мәні мен табиғатын түсіндіру мәселесі өзекті болып отыр.

Сонымен қатар, қазақ тіл білімі саласында көптеген ғалымдардың еңбектері, мысалы, Ш.Байтикова, Р.Барлыбаев, А.Алдашева, Қ.Қадырқұловтардың зерттеулерін атап өтуге болады. Қазақтың лексикалық қорына енген жаңа сөздердің тілдік ерекшеліктерін ғалымдар зерттеді. Зерттеу неологизмді және оны құру жолдарын анықтайды. Аталмыш ғалымдар неологизмдердің қатары шет тілінен енген жаңа сөздермен толығып отырғанын атап өтті. Мысалы: «Қазақ тіліндегі неологизмдердің қатарын орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы Еуропа тілдерінен толықтырған сөздер» (Алдашева, 1992: 56) деп жазылған.

Сөздік қорды байытудың екі жолы бар: біріншіден, неологизмдерді орыс тілінен тікелей қазақ тіліне көшіру; екіншіден, калька және аударма арқылы ана тілінің материалдарына негізделген неологизмдерді енгізу. Тіліміздің ішкі мүмкіндіктерінің жандануына орыс тілінің ықпалы әсер етті. Соның нәтижесінде көптеген төл, қарапайым сөздердің мағынасы кеңейді.

Кез келген тілдің сөздік құрамы негізінен төл сөздер мен басқа тілдерден енген сөздерден тұратыны анық. Кез келген тілдің сөздік құрамына қоғамдағы, тарихи жағдайлардағы түрлі өзгерістер әсер ететіні анық. Бұл ереже қазақ тіліне де қатысты.

Қазақ тілінің лексикалық қорына басқа тілдерден енген сөздердің енуін бірнеше кезеңге бөлуге болады. Мысалы, Л.Рүстемовтың зерттеулері бойынша араб және иран тілдерінен енген сөздер екі кезеңге бөлінеді: біріншісі 15 ғасырға дейінгі кезең, екіншісі 15 ғасырдан Қазан төңкерісіне дейінгі кезең. Ғалым қазақ тілінің сөздік қорындағы араб, иран сөздерінің үлесі 17 пайызды құрап, бүгінгі күні қазақ тілінің грамматикалық, дыбыстық заңдылықтарына толық бейімделгенін дәлелдейді. Сондай-ақ ол монғол сөздерінің қазақ сөздік қорына 11-19 ғасырларда ене бастағанын хабарлаған (Рүстемов, 1989: 89) [6].

Орыс сөздерінің қазақ тілінің сөздік құрамына енуін мұқият зерттеген жазушы Ғ.Мұсабаев Қазан төңкерісіне дейін енген сөздік құрамын үш негізгі кезеңге топтаған:

«Бірінші кезең – 12 ғасырға дейінгі дәуір. Бұл кезеңде шағын өзгерістер тек орыстармен шектес аймақтарда болды, бірақ олар айтарлықтай сипат алған жоқ. Екінші кезең – 12 ғасыр мен 19 ғасырдың екінші жартысы арасындағы кезең. Үшінші кезең – 19 ғасырдың 2 жартысы. Қазан төңкерісіне дейін; бұл қазақ халқының Ресейге толық қосылған дәуірі. Ал Қазан төңкерісінен кейінгі дәуір орыс тілінен тікелей немесе орыс тілі арқылы көптеген басқа тілдерден сөздерді қабылдау арқылы қазақтың сөздік қорын өнімді байыту кезеңі болды». (Мұсабаев, 2014: 89) [12].

А.Д.Сүлейменова «Тіл процестері және саясат» атты монографиясында: «Шетелдік сөздердің енуі бақылауға алынды және олардың айтылуы мен жазылуын стандарттау көзі ретінде тек орыс тілі ғана қалды. Шетел сөздерінің осылайша орталықтандырылуы нәтижесінде қазақ тілінің ортақ лексикалық қорының қалыптасуы орыс тілінің әсерін шексіз етті» (Сүлейменова, 2011: 60). 20 ғасырда қазақ тіліне халықаралық терминдерді енгізу тек орыс тілі арқылы жүзеге асырылғаны дәлелденді [11].

Терминология – ақпарат көзі, сонымен бірге онымен тығыз байланысты және сыртқы өзгерістерге ұшырайтын сөздік құрамның бір бөлігі. Терминология арқылы кезеңдерді, кейбір тарихи өзгерістердің себептерін, өркениеттердің пайда болуы мен тілдің мәдени, ғылыми, техникалық мүмкіндіктерін білуге болады.

Терминологиялық жүйе адам қызметі мен ғылымының ерекше саласының көрінісі ретінде бұл білім мен ғылымның қаншалықты игерілгенін көрсетеді. Қазіргі уақытта концепциялар тез өзгеріп, үнемі дамып отыратын шарттарда ұлттық терминологияның дамуында несиелік терминдердің алатын орны зор.

Қазақ тілінің терминологиялық жүйесі ХХ ғасырдың 50–70 жылдарында қалыптасып, жүйеленді. Қорытындыға сәйкес, бұл мақала біршама жүйеленген және оны қарызға алған фактілермен растауға болады, т.б. халықаралық терминдер қазақ терминологиясының 70-80 пайызын құрайды.

Терминолог ғалымдардың пайымдауынша, қазақ тілі мемлекеттік тіл болуы үшін терминдік құрамымыз сандық қатынасы жағынан, яғни тіліміздегі терминдердің 70–80 пайызы таза қазақ сөздері, ал қалған 20–ы қазақ тілінде болуы керек. 30 пайызы сөзден алынған сөздер болуы керек. Осы 20-30 пайыз шетел сөздері тіліміздің сөздік құрамы мен құрылымын, өзіндік ерекшеліктерін бұза алмайды. Терминологиялық жүйе адам қызметі мен ғылымының ерекше саласының көрінісі ретінде бұл білім мен ғылымның қаншалықты игерілгенін көрсетеді. Қазіргі уақытта концепциялар тез өзгеріп, үнемі дамып отыратын шарттарда ұлттық терминологияның дамуында несиелік терминдердің алатын орны зор.

Интернационалдық терминдердің тілімізге ену кезеңі Алаш зиялыларының өмір сүрген тұсына келеді. Бұл кезең терминологияға қатысты құнды ой-толғаулармен сипатталады. Алаш зиялыларының көсемі А.Байтұрсынұлы бастаған бір топ ғалымдар халықаралық терминдердің тілімізге енуі, қабылдануы, қолданылуы туралы өз пікірлерін ортаға салды. Бұл кезеңдегі қоғамымыз бен ұлттық тіліміз үшін маңызды үрдістердің бірі – зиялы қауымның жат сөздерді тіліміздің заңдылықтарына сәйкес қабылдауы.

1910–1930 жылдардағы қазақ зиялылары қалыптастырған терминдердің барлығы болмаса да, көпшілігі бекерге қабылданбады. Мұндай терминдердің бір тобы 70-80 жылдардан кейін қайтадан қолданысқа еніп, терминологиялық қордан соңғы уақытта орын алды. Мысалы, қазіргі кезде Н.Қаратышқанұлының сөздігінде берілген салым (deposit), әдіс (method), әдістеме (methodology), кеңес (council), жасақ (troop), жанартау (volcano) сияқты номинациялар алынып отыр. ешбір өзгеріссіз және кеңінен қолданылады. ресми түрде расталған шарттар. Сондай-ақ ол жерде кездесетін кейбір терминдер: бәсекелестік (competition), қазір бәсекелестік, әкім (administration) қазіргі уақытта әкімші сөзінің баламасы, хаттама (bulletin) хаттаманың баламасы, жарнама (advertisement) жарнаманың баламасы ретінде қызмет етеді. Мағыналық өзгерістермен қатар формалық өзгерістермен де терминологиялық қорымызға еніп жатыр [9].

Шетелдік сөздерді өздікі деп қабылдап, оларға бөтен, қарыз, қарыз сын есімдермен жүгіну сол кездегі ана тілінде сөйлейтіндер мен зиялы қауымның осы сөздерге деген көзқарасын көрсетеді. Ш.Құрманбайұлының айтуынша, бұл атаулар 30-шы жылдардан бастап «халықаралық терминдер» деп аталып, олардың көптеген халықтардың тілдеріне ортақтығы және ғылым-білім саласындағы қарым-қатынасты жеңілдететіндігі баса айтылды.

Шетелдік терминдердің тілімізге бейімделуі мен қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді. Терминжасамда бұқаралық ақпарат құралдарының, кітаптардың, оқулықтардың және т.б рөлінің маңызы зор. Бірақ соңғы кезде қазақ тілінде емле нұсқалары қалыптаспағанын байқайсыз, мысалы: пекин, дискі, зауыт, жапон, т.б.

Термин жасамдағы мақсатты жұмыстар, оны ұлттық тілдің тілдік бірліктерімен алмастыру және оны саналы түрде қабылдауға ұмтылу қазіргі терминология аясында ғана емес, тіл деңгейінде де маңызды мәселелер. Халықаралық тілдің аудармасы мен қолданылу процесіне ғасырлар бойы қалыптасу процесін бастан өткерген және қазір іс қағаздарын жүргізу тіліне айналған орыс тілінің донорлық тіл болуы, т.а. шарттар. Дәлірек айтсақ, қазақ тілінің іс қағаздарын жүргізу терминологиясы орыс тіліндегі дәстүрлі іс жүргізу терминологиясының резолюция (resolution), печать (stamp), командировка (business trip), заседание (session), удостоверение (certificate) сияқты өз баламаларын тапты. оформление (documentation), выписка (extract), рассылка (distribution), отправка (mailing) қазақ тілінде бұрыштама (resolution), мөр (stamp), іссапар (business trip), отырыс (session), кеңес (meeting), куәлік (certificate), рәсімдеу (documentation), үзінді (extract), жіберілім (distribution), жөнелтілім (mailing) сонымен қатар соңғы кезде шет тілдерінен жүздеген терминдер еніп кетті, мысалы, импичмент (impeachment), инаугурация (inauguration), имидж (image), презентация (presentation), рейтинг (rating), маркетинг (marketing), мониторинг (monitoring), брокер (broker). Біздің басты міндетіміз – осы терминологиялық ағымды дұрыс таңдап, өз қажеттіліктерімізге пайдалана отырып, бағыттау және жүйелеу. Қазіргі уақытта тілімізде терминологиялық серпіліс жүріп жатыр.

Сонымен қатар қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздердің жасалуының бір жолы – жат сөздер, екіншісі – көне сөздерден жасалған атаулар. Бұл мәселе шетел сөздерінің белгілі бір тіл жүйесіне енуімен байланысты – тіл мен лингвистика дамуының барлық кезеңдерінде туындайтын құбылыс. Қазақ ғалымдарының, көптеген шетелдік зерттеушілердің құнды еңбектері осындай сөздермен байланысты [3].

Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, қазақ тіліне жат сөздердің енуінің бірнеше себебі бар. Біріншіден, лингвистикалық себеп бар, атап айтқанда:

- тілдегі түбір сөздердің көп мағыналылығын азайту. Шетел сөздерінің әсерінен бұл «дәстүрлі сөздің көп мағыналылығына бейімділіктің жойылуына, оның мағыналық құрылымының жеңілдетілуіне» әкеледі.

Нәтижесінде бір мағынаны білдіретін, бірақ бір-бірімен мүлде үйлеспейтін екі сөз пайда болды, сұхбат – репортаж (interview), әуесқойлық – хобби (hobby). Олардың арасында белгілі бір мағыналық байланыс бар. Мысалы, «орама» сөзі қазақ тілінде қамырға оралған ет дегенді білдіреді. Бұл сөздің басқа тілдерден енген бірдей мағынасы бар әртүрлі нұсқаларын қолдануға болады: манты (manti), хинкали (хинкали, грузин тілінен), пегоди (пегоди, корей тілінен);

Оның үстіне шетел сөздерінің қазақ тіліне енуінің экстралингвистикалық себебі бар. Тілдік ақыл мен экстралингвистикалық ақыл-ой бір-бірімен тығыз байланысты. Экстралингвистикалық себептер:

- Халықтар арасында тығыз саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың болуы. Халықтар арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды декриминализациялау. Осындай байланыстардың нәтижесінде жаңа заттар пайда болып, кірме сөздер ұғымдармен келеді. Халықаралық қатынастардың дамуы туыстас және туыс емес тілдердегі сөздердің халықаралық қорын құруға ықпал етеді (Ярцева, 1990: 159) [13].

Қорытынды

Жаңа сөздердің қабылдау тіліне енуінің негізгі себебін, олардың бір тілден екінші тілге ену шарттарын, тілдің фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін меңгеру деңгейін анықтау қажет. Елдердің шалғайлығы шетел сөздерінің енуіне әсер етпейді: бұл, мысалы, қазақ тіліне ағылшын тілінен енген шетелдік сөздермен расталады, яғни шет тілдердің қашықтығына қарамастан, бір тілден екінші тілге белсенді түрде еніп жатыр.

Елдің орналасқан жері сөздердің бір тілден екінші тілге аударылуына айтарлықтай әсер ете алмайды. Мысалы, аумақтың жақындығына қарамастан, шетел сөздерінің енуі баяу болуы мүмкін, мысалы, тәжік немесе қытай тілінен енген шетел сөздері қазақ тіліне кірмейді немесе ағылшын тілінен әлдеқайда аз енгізіледі. Басқа тілдік орталарда қостілділік әртүрлі тіл өкілдерінің қарым-қатынасы нәтижесінде туындауы мүмкін. Сонымен қатар, қостілділік тек ауызша ғана емес, сонымен қатар шет тіліндегі мәтіндерде, әдебиеттерде, аудармаларда және Интернет арқылы қарым-қатынаста көрсетіледі. Сөйтіп, соңғы он-жиырма жылда қазақ тілінің сөздік қорына әр саладағы шетел сөздері енді. Халықаралық қатынастардың күшеюінің нәтижесінде Қазақстанның екі тілді немесе көптілді болуы заңды құбылыс. Соңғы жылдары қазақ тілі туралы деректерге сүйене отырып, тілдің жаһандану үдерісінен тыс қалмағанын және әлемдік одаққа кірудегі басты мақсат қоғамдық санада болғанын атап өтуге болады.

Сонымен, бір жүйеден екінші жүйеге өту барысында төл тілдің лингвистикалық және концептуалды жүйелері мен рецепторлық тіл арасында белсенді байланыс пайда болады. Кірме сөздер жаңа тілдік ортаға еніп, қабылдаушы тіл өкілдерінің арасында қолданыла бастайды, ал жаңа лексикалық бірлік белгілі бір дәрежеде қабылдаушы дүниенің бейнесін өзгерте алады.

REFERENCES:

1. Qūrmanbaiūly Ş. Terminologtyñ kıtaby, Astana: Er-Däulet, 2007 j. 6b.
2. Baitürsynūly A. Tıl tağylymy, Almaty: Ana tılı, 1992, 448 b.
3. Qūrmanbaiūly Ş. Alaş jäne termintanu ğylymy (HH ğasyr basyndağy qazaq terminologiasy. 1910–1930 j.j.), Almaty: El-şejire, 2008, 10-b. 18.
4. Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq terminologiasynyñ damuynyñ ğylymi ūstanymdary, Almaty: Sözdik-Slovär, 2004, 1-b. 96.
5. Aldaşeva A. Jaña ataular. Almaty, 1992, 216 b.
6. Rustemov L.Z. Arab iran kırme sözderiniñ qazaqşa-oryssa tūsındırme sözdıgı, Almaty: Mektep, 1989, 320b.
7. Suleimenova A. D., Avakova R.A., Madieva G. B., Akanova D. Qazaq tılı leksikalıyq qoryndağy şetel sözderı // Ąl-Farabi atyndağy KazŪU Habarşysy. Filologia seriasy. Almaty: 2000, Qazaq universiteti, №37.
8. Krysin L. P. Leksicheskoe zaimstvovanie i kälkirovanie v ruskom iazyke poslednih desätileti // Voprosy iazykoznanıa, 2002, № 6.
9. Krysin L. P. İazyk v sovremennom obşestve: kniga dlä uchaşıhsä. Moskva: OOO TİD Ruskoe slovo – RS, 2008, p. 208. 10. Qūrmanbaiūly Ş. Terminqor qalyptastyru közderı men terminjasam täsılderı. — Almaty, 2005. — 238 b.

11. Suleimenova A.D. Slovar po iazykoznaniiu, Til bilimı sözdıgı. Almaty: Ğylym, 1998, 540b.
12. Suleimenova A. D. İazykovye prosesy i politika, Kazahski nasionalnyi universitet im.Äl-Farabi. Almaty: Qazaq un-t, 2011, s. 115.
13. Musabaev G. Qazaq tılı bilimniñ mäseleleri. Almaty: «Abzal-Ai» baspasy, 2014, 640b.
14. İarseva V. N. Lingvisticheski ensiklopedicheski slovar, İn-t iazyka znanıa AN SSSR. Moskovskaia: Sovensikl., 1990, s. 682
15. Kurmanbaeva Ş.K. O voprosah obuchenıa kazahskomu iazyku posredstvom uchebnyh tekstov s primeneniem kömpüternoi obuchaiuşei programy // Elektronnyi nauchnyi jurnal «Sovremennye problemy nauki i obrazovania». — 2015. — № 1

MODERN INPUT WORDS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Konyrbayeva G.S.

*Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty
e-mail: Gulnur_konyrbaev@mail.ru*

The article is devoted to the analysis of new words that entered the Kazakh language during the years of independence. Input words are adapted to the phonological laws of the Kazakh language. It is important to write and consider its principles comprehensively is happening. Increase the effectiveness of practice-based learning by describing input words in the Kazakh language from a unified point of view, based on theory. This work also analyzes the composition of the common root words in the vocabulary of the Kazakh language, which are translated and entered from other languages, but also come from the Latin language. At the same time, the scientific article fully examines the process of the adoption of words from one language to another, its reasons and conditions, the laws and principles of the adoption of words from another language, national views and experience of word formation.

Key words: *Latinization, multilingualism, entry words, terms, terminology, vocabulary, phonetic transcription, vocabulary, methods of teaching the Kazakh language.*

СОВРЕМЕННЫЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Конырбаева Г.С.

*Центральный государственный музей РК, Казахстан, Алматы
e-mail: Gulnur_konyrbaev@mail.ru*

Статья посвящена анализу новых слов, вошедших в казахский язык за годы независимости. Заимствованные слова адаптированы к фонологическим законам казахского языка. Сейчас важно гибко писать заимствованные слова с учетом фонологических законов казахского языка и комплексно учитывать его принципы. Повысить эффективность обучения на основе практики, путем описания вводимых слов на казахском языке с единой точки зрения, основываясь на теории. В данной работе также анализируется состав общекорневых слов в лексике казахского языка, которые переводятся и вводятся с других языков, а также происходят из латинского языка. При этом в научной статье всесторонне рассматривается процесс заимствования слов из одного языка в другой, его причины и условия, законы и принципы заимствования слов из другого языка, национальные взгляды и опыт словообразования.

Ключевые слова: *Латинизация, многоязычие, заимствованные слова, термины, терминология, лексика, фонетическая транскрипция, лексика, методика преподавания казахского языка.*